

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

ПОВРЕМЕНИ СПИС ЗА СЛОВЕНСКУ ФИЛОЛОГИЈУ

Уређује
А. БЕЛИЋ

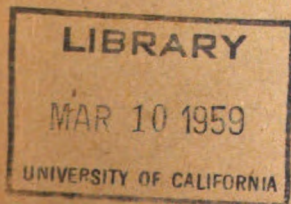
уз сарадњу

д-ра *Алексића Радомира* (Београд), д-ра *Вуковића Јована* (Сарајево), *Конеског Блажа*
(Скопље), *д-ра Нахиџгала Рајка* (Љубљана), д-ра *Павловића Миливоја* (Нови Сад),
д-ра *Стевановића Михаила* (Београд), д-ра *Томановића Васа* (Скопље),
д-ра *Хрстије Мајна* (Загреб)

XXII КЊ. 1—4 ^{16.}

JUŽNOSLOVENSKI FILOLOG

БЕОГРАД
1957—1958

НАЧИН ОДРЕЂИВАЊА ЗНАЧЕЊА ГЛАГОЛСКИХ ВРЕМЕНА

Познато је да се главне категорије предикативности, време и начин (модус), у језику обележавају двојаким облицима, облицима глаголских времена и глаголских начина. Али се у многим језицима, између осталих ни у словенским, па, дакако, ни у српскохрватском језику не употребљавају облици глаголских времена само за означавање времена већ и за изражавање личнога односа према ономе што се глаголом казује, у служби модуса, наиме; а облици глаголских начина (модуси) употребљавају се опет и у немодалној служби, тј. у служби означавања радње (стања или особине) као реалне стварности везане за неко на изванредан начин одређено време. Потсећемо на употребу приповедачког императива за означавање радња које су се вршиле у једном за говорника одређеном времену прошлости (Како сте чули, *Превези* ја зимус нешто трговине у Млетке и *нађуни* брод као око уљем, вином, лојем и чарапама. Ст. М. Љубиша. — Ископаше једну пањину на овоме месту, па *копај* даље. М. Глишић), а затим и на употребу потенцијала за казивање радња које су се у прошлости понављале (*Што би* тако до подне *Превео*, оно *би* после подне мени *чишао* питајући ме разумијем ли, па ако гдје што не *бих разумио*, он *би* ми *Шумачио*. Вук Караџић). Како је дошло до тога да се глаголски начини употребљавају у оваквој служби свакако је врло занимљиво, али је то друго питање, и ми овде о њему нећемо говорити. Нас у овој прилици више занима шта омогућава употребу појединих глаголских времена ван њихове временске ситуације, употребу презента, рецимо, за означавање прошлих или будућих радња, употребу футура за прошлост или употребу претериталних времена за будућност.

Давно је уочено и одавна се константује да се презентом, нпр., не означава само радња која се врши кад се о њој говори, него и радња која се стално врши, затим радња која се вршила у прошлости, па и радња која ће се вршити у будућности. Али то није довољно само уочити и констатовати, него је потребно

утврдити у каквим се условима презент употребљава за означавање времена радње ван његове временске ситуације, тј. ван праве садашњости, и шта у природи основног значења овога облика омогућава да се њим може означавати радња (стање и особина) везана за било које време.

Овако широке могућности употребе глаголских времена — модусе ћемо засад оставити по страни — у науци о језику претстављају проблем који још у потпуности није расветљен, или се бар на њега још увек неједнако гледа. Ово се може закључити из неких најновијих радова посвећених томе питању. И зато мислим да је о овоме важном проблему синтаксе било кога језика вредно расправљати на једном овако широком скупу лингвиста.¹ О њему би се, наравно, могло говорити узетом у његовој комплексности, с обзиром на више језика, јер је то по суштини општејезички проблем. Али ово у себи носи и опасност да се појединости не превиде, па чак и да се штогод погрешно не претстави. И ја ћу радије узети да говорим о овоме питању углавном на основу примера и њихове употребе у српскохрватском језику, иако мислим да је један начин одређивања значења глаголских времена принципски примењив за све, поготову за словенске језике. Утолико ће више, верујем, то питање занимати многе лингвисте на овоме конгресу.

А не само што није лако примити обавезу да се говори о свим значењима и свакој могућој употреби облика глаголских времена у више језика, него скрећемо пажњу и на неприлику у којој смо се сами налазили због тога што нам много што шта из литературе која се бави проблемом при изради овога реферата није било доступно, па нас и то присиљава да се ограничимо на српскохрватски језик, у коме је питању значења и употребе глаголских времена за последње неколике деценије поклањано релативно доста пажње. Овим се питањем у граматикама и посебним студијама, каткад и са лепим успехом, бавило више српских и хрватских лингвиста, и ми ћемо се на њихова схватања овде освртати. А суштину проблема је, по нашем мишљењу, потпуно открио проф. А. Белић, који му је посветио низ посебних радова и дао му довољно места у својим лингвистичким испитивањима посветивши му целе две главе (XXX и XXXI) у својој значајној књизи тих испитивања².

¹ Спремљено као реферат за IV Међународни конгрес слависта, који ће се одржати у Москви 1—10 септ. 1958.

² А. Белић, *О језичкој Природи и језичком развишћу*, Београд, 1941.

Учење А. Белића о синтаксичким категоријама глаголских времена, према коме за индикативну треба сматрати употребу тих облика када се њима радња временски одређује у односу на моменат говора, а за релативну када се временски однос њима означене радње утврђује према било коме другоме моменту, — у науци о језику уопште — знатним је делом добило признање и примену. У довољној мери то потврђује чињеница што многи синтаксичари различних језика узимају Белићев критеријум за разликовање посредне од непосредне временске употребе глаголских времена. Само руски синтаксичар Н. С. Поспелов у својој расправи *Прямое и относительное употребление форм настоящего и будущего времени глагола в современном русском языке* наводи већи број таквих синтаксичара.¹ А код нас је, може се рећи, Белићева теорија о разликовању тројакe — индикативне, релативне и модалне — употребе глаголских времена и сасвим прихваћена. Ипак се и међу нашим синтаксичарима појављују и нешто друкчија схватања. Не, истина, друкчија у целини, али су се у оквирима овога учења почела давати и дају се и друга тумачења неких значења појединих глаголских облика, тако да су се тражењем објашњења таквим значењима разбили оквири у границама којих је, по нашем мишљењу, једино могуће наћи објашњење свакој употреби било кога глаголског облика. Указујемо на схватања А. Стојићевевића², према којима за праву (индикативну) временску употребу аориста и имперфекта ваља сматрати сваку њихову употребу за означавање доживљених радња, акцептирање таквог схватања од стране П. Сладојевића³, нарочито што се тиче значења аориста, па делимично пристајање Ј. Вуковића⁴ уз такво гледиште и његово негирање временске одређености радње у имперфекту. Ја сам се опет, са своје стране, усвајајући у потпуности Белићево разликовање двојакe временске употребе глаголских времена, тј. његове категорије индикатива и релатива, позабавио посебно значењем имперфекта, и на језику П. П. Његоша, код кога је употреба овога облика нашла најширу примену, утврдио: да имперфекат у српскохрватском језику тамо где се

¹ Иследования по грамматике русского литературного языка. Сборник статей Издательство Академии наук СССР. Москва 1955, стр. 210—213.

² А. Стојићевевић, *Значење аориста и имперфекта у српскохрватском језику*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Ljubljana 1951.

³ Јужнословенски филолог XXI, стр. 136.

⁴ Ј. Вуковић, *Синтаксичка вредност имперфекта у савременом српскохрватском језику*. Радови Научног друштва НР Босне и Херцеговине, књ. III Сарајево 1955.

и данас чува има значење које је имао и раније, а које има и данас у многим језицима, да означава најчешће радњу напоредну с другом каквом прошлом радњом, а увек везану за неко одређено време у прошлости¹, да се, према томе, употребљава само у релативу². Осим тога ја сам указао и на неодрживост схватања да је индикативна свака употреба аориста и имперфекта којима се казује било шта лично доживљено, што неоспориво оповргава и сама апсолутна супротност тога схватања са далеко оправданијим мишљењем многих научника³ да се ова два глаголска облика употребљавају само за означавање доживљених радња, догађаја или било чега што се износи у реченицама с тим облицима.

Против тезе о индикативној употреби аориста и имперфекта за означавање свих доживљених радња, и када не би могло бити прихваћено мишљење о само релативној употреби имперфекта, говорила би и чињеница што је, по општеприхваћеном мишљењу, релативна употреба оба облика неупоредиво чешћа, а што се имперфекат и аорист, по неподељеном мишљењу многих ранијих и скоро свих новијих интерпретатора њихова значења, употребљавају или само за изношење доживљених или врло ретко и за изношење недоживљених радња⁴.

А не само по ономе што се о њему у науци о српскохрватском језику говори него овај проблем заслужује да му се посвети пажња и због даљих разилажења у општој науци о језику у погледу на питање одређивања категорија значења глаголских времена. Ово потврђује и горе наведена расправа Н. С. Поспелова.

Из свега што се у тој расправи износи, већ и по литератури која се у њој наводи, види се да се Поспелов овим питањем озбиљно бави. Његова разлагања ће бити од користи свима који се овим проблемом буду интересовали. Али се, по нашем мишљењу, не може рећи да ће она много допринети расветљењу суштине проблема и учинити га приступачнијим, иако је и његова основна поставка — оријентација на време говорења за једну, а на било које друго време за другу временску употребу, рекло би се сасвим исправна. Када Н. С. Поспелов каже: „В случаях прямого употребления форм времени в этих формах непосредственно отра-

¹ Јужнословенски филолог XX, стр. 65 и 69.

² Ibid. 66.

³ В. Јужносл. филолог XX, стр. 44 и тамо наведену литературу.

⁴ Своје мишљење и посебно о овоме питању ја сам изнео у расправама *Око значења аориста* (Наш језик, књ. VIII, стр. 140) и *Око значења имперфекта* (Зборник Филозофског факултета Универзитета у Београду IV—2, у штампи).

жається реальная действительность, протекающая в объективном времени. Такое употребление может быть обозначено как синтаксический индикатив в противоположность синтаксическому релятиву, т. е. непрямоу относительному употреблению форм времени в предложении, когда они, будучи отрешены в своем внутреннем значении от прямой связи с настоящим не являются непосредственным отражением объективной действительности, а отражают ее косвенно, относительно, релятивно (1. с. 209), — могло би се рећи да је његова тачка гледишта у овоме питању као и у знатног броја научника за које је одређивање времена радње према тренуцима говорења синтаксички индикатив, а одређивање према било коме другоме моменту — синтаксички релатив.

О индикативу и релативу као различитим временским категоријама говорили су многи ранији научници, између осталих Бругман, Брино, Штал и др. Ово је познато и Н. С. Поспелову; он то у својој наведеној расправи такође констатује, и сам, како рекосмо, као оријентационе тачке за две различне временске категорије узима време говорења, на једној, а неки моменат прошлости или будућности, на другој страни, што се још јасније може закључити из његових речи: „При прямом употреблении глагольных форм времени для говорящего устанавливается непосредственная связь субъекта действия с объективным содержанием реальной действительности в настоящем, прошлом или будущем. При релятивном употреблении временных форм такая связь устанавливается не непосредственно, в „настаащем“, а отрешенно от настоящего в прошлом или будущем (1. с. 208). Па и поред тога Поспелов тврди да је учење према коме је индикатив синтаксичка категорија за временско одређивање радње према времену говора говорног лица — идеалистичко¹. Али се таква тврдња не може одржати. Говорно лице, управо, говорник, онај што у датој прилици употребљава један или други глаголски облик, узима време које ће употребити за приказивање овог или оног временског односа: он је управо тај чијим се језиком одражава реална стварност. Ово је чињеница која се не може порицати и којој се не може спорити апсолутна стварност. И због тога се време говора баш говорног лица узима као оријентациона тачка према којој се одређује време. То је језичка стварност и констатовање те стварности ни по чему не може бити идеалистичко. Временску оријентацију према моменту говора онога што

¹ Оп. cit., стр. 209/210.

говори не треба схватити као стварање култа говорника. Тако исто она није никакво апсолутизовање ни самог говорника ни времена у коме он говори, него је сама собом један од начина за одређивање времена радње, односно онога што се у реченици говори. А најзад, ако се захтева или, да ближе кажемо, ако се допушта временска оријентација, ваљда се она мора базирати на једном моменту јер, по речима Х. Паула, које и Пospelов цитира, одређивање времена вршења радње није ништа друго већ утврђивање временског односа процеса радње према одређеној тачки у времену. Као што се у одређивању температуре полази од тачке мржњења, или у одређивању географске ширине ма кога места на Земљиној кугли од полутара, тако се и у одређивању времена мора полазити од једног момента. Нико неће моћи оспорити да је свака радња и свака појава везана за извесно време, кога опет не може бити ван прошлости, садашњости и будућности. Ови временски отсеци, од којих су први и последњи бескрајни, а други само неограничен по трајању, дакако имају временску оријентациону базу према којој су оно што јесу, према којој су, тј., прошлост, садашњост и будућност. За лице које је у центру излагања, а то је онај што се у даном тренутку језиком служи, тј., говорник, управо време његова говорења — јесте моменат, ја мислим да је тачније рећи временски размак или временска ситуација, према којој је све што бива везано за поменута три временска периода. Уосталом, не само време него и остале две категорије предикативности, начин и лице оно што јесу — то су према личности говорника; начин је обично његов лични став, а граматичко лице је опет према тој личности: прво, када је то она лично, друго, када је њен саговорник, и треће — када је то ма које лице или ма шта било ван лица која учествују у говору. Ово ни Пospelов не губи из вида, него и сам то констатује.

Све то не значи да и сам говорник вршење радње, тј. оно што у своме говору износи, увек везује за временску ситуацију у којој то чини, него га он везује и за друге тренутке времена, из периода прошлости или будућности. И износи га као истовремено с тим тренуцима, или као нешто што је било пре тих тренутака, или пак што у односу на те тренутке претставља будућност. Али то више ни иначе, па ни синтаксички, нису права садашњост, права прошлост и права будућност. Ипак је разумљиво што се за означавање тих неправих временских периода, неправе садашњости, неправе прошлости и неправе будућности, могу употребљавати глаголски облици: за истовре-

меност (презент), за оно што претходи (перфекат) и за оно што долази иза тих тренутака (футур). А баш зато што се време вршења радње, време стања или особине која се неке (или нечему) приписује, врло често тако одређује, не непосредно према времену говорења говорног лица него према било коме другоме времену, ми и кажемо да поред правог или индикативног имамо и ово друго — релативно одређивање времена, да је, другим речима, употреба глаголских времена у служби управо временског одређивања радње (стања или особине) двојака: непосредна или индикативна и посредна или релативна. А она је оваква или онаква не према другом неком моменту него искључиво с обзиром на то да ли се исказује садашњост, прошлост и будућност према времену када се говори или је то садашњост, прошлост и будућност према некој другој ситуацији ван тога времена.

Проблем је, како се види, доста једноставан. Па ипак, како смо рекли, поједини испитивачи у нечему другом траже и налазе услове неједнаке употребе глаголских времена. Н. С. Поспелов — у томе да ли се њима означава реална стварност или нешто друго што није баш то. У вези са овим биће од значаја истаћи да није мање реална стварност каква несумњиво вршена или извршена радња у прошлости која се казује историским — ми га радије зовемо приповедачким — (дакле, релативним) презентом, рецимо, него што је реална стварност нека опет прошла радња која се казује индикативним перфектом. За Поспелова је прво само „реална данност“, док је друго „реална действителност“. А за нас је реална стварност и прво колико и друго. Ако из књиге која је пред нама (Бранислав Нушић, *ДевеТШто петнаешта* Београд, 1938) узмемо одломак са стр. 79:

Пошто се дуго и дуго градио *ошиснуо се* први пут на пучину до тада највећи светски брод „Титаник“. Здрав, снажан, поносан, он *је* поуздано *развијао* морске вале..., *секао их је* и *пловио* своје циљу. По броју становника он *преШтавља* скоро једну малу варош, а по уређењу и читаву једну државу која плови по мору. Ту су радње и трговине, ту касине и клубови, забаве, разонода, штампарије, па чак и новине које излазе на броду. И усред најпоузданије пловидбе, „Титаник“ *наилази* на подводни брег, *добија* снажан и неочекиван ударац с бока и *Шоне*, —

лако ћемо закључити да се означеним облицима перфекта и презента као подједнако реална стварност означава нешто што је

било у једном истом времену у прошлости. „Титаник“ је у томе времену *разбијао* морске вале, *секао* их и *ловио*, што је све речено перфектом; а баш тада, у исто то време, *Претшављао* је скоро читаву једну државу; у то су време ту *биле* радње, трговине, штампарије и баш тада *је* *наишао* на подводни брег, *добрио* снажан ударац у бок и *Пошонуо*, а све ово друго је речено облицима презента. Перфекти су, међутим, ту употребљени индикативно, приповедачки презенти пак релативно, а стварност је и у другом реална колико у првом случају. И сваки од тих облика је добро употребљен: перфект зато да се њиме у време говорења (то је овде време када је то писац износио) каже да се у прошлости (није од значаја када) десило оно што се констатује тим обликом, а презенти зато што су се у то време, у време вршења радњи означених перфектом (а то је време могло бити и на други неки начин одређено) вршиле презентске радње, дакле — напореда с другим радњама. И зато је презент и могао бити употребљен. Даље, за нас се поставља питање зашто би мање реалну стварност претстављало оно што се казује обликом футура какав имамо у примерима типа:

Мачвани се дигну и ударе на Љешницу, али пре него *ће удариШи* поизопијају се (Вук Караџић),

где је несумњиво да је оно што је изречено означеним обликом футура било у прошлости, — него у случајевима с употребом правог, индикативног футура, какви су, несумњиво, у примеру:

Ја *ћу*, уважени судија, *ПоднеШи* оставку на свој кнежевски положај у шуми, и без борбе *ћу се* *ИредаШи* Циганима, својим старим душманима, *научићу* играти и сваки дан *ћу обараШи* читав воћњак крушака (Б. Ћопић).

Релативна употреба глаголских времена није, дакле, њихова употреба за означавање нереалне, па чак ни нереализоване радње, него, напротив, најчешће већ остварене радње (а и оне, додуше, која се узима да ће тек бити остварена — за случај када се радње одмеравају према неком временском моменту у будућности). За означавање нереализованих радња глаголска времена употребљавају се модално, али ћемо о томе касније говорити. Овде ћемо у вези с тим само напоменути да из схватања ових проблема Н. С. Поспелова, ми не можемо прихватити ни његово мешање модуса с индикативом¹, иако нам је познато

¹ Поспелов говори чак о модалном индикативу (в. код њега у цитираној расправи на стр. 206 и 207 Зборника у коме је та расправа објављена).

мишљење неких синтаксичара, да реченица, одн. оно што се у њој износи никад не може бити без модалности, тј. без личног става лица које нешто износи према ономе што износи. Ми се, напротив, слажемо у схватању са онима за које индикатив није модус; за нас је јасна разлика између реалне и реализоване радње, односно оне која се узима да ће у будућности бити реализована као синтаксички пандан индикативној прошлој и садашњој радњи, — и радње чије је извршење само могућно, и која се жели или намерава вршити, која се претпоставља или допушта и чија реализација, гледана из личне перспективе, изгледа чак неминовна. Па ни у овоме се случају не може искључити реалност, дакако језичка реалност, јер и оно што се глаголским модусима и модално употребљеним глаголским временима казује постоји у свести људи, односно у њиховој психи. Зато ми држимо да је и то реалност, иако реалност сасвим друге врсте. То је, заправо још нереализована реалност, нешто што је реално, али што још није постало стварност. С нашег гледишта, дакле, само модално употребљеним глаголским временима се означавају радње које још нису стварност.

Ни ранији покушаји да се разлике између праве и релативне употребе глаголских времена вежу за разговор, на једној, и приповедање, на другој страни, — није могло донети резултата у решавању овога проблема, и поред тога што је несумњиво да се у разговору често оно што се глаголским облицима казује временски одређује према моментима у којима се о томе говори, и да је релативна употреба времена врло погодна за приповедање. Разговор и приповедање се овде не могу узети као поуздано мерило већ ни због тога што се, како је проф. Белић, поводом Мусићева дељења употребе глаголских времена на ове две категорије¹, јасно рекао да се „у разговору често прелази у при-

¹ Ова Мусићева класификација, ако се то класификацијом може назвати, коју он даје у својој великој студији у три дела *Прилози науци о улоШреби времена у српско-хрватском језику* (Глас Српске академије наука 121, 123 и 126) уствари је упрошћено Маретићево дељење употребе глаголских времена на приповиједање, приповнавање, јављање и спомињање (проф. др Т. Маретић, *ГрамаШика и сШилисШика*, II издање. У Загребу 1931, стр. 529—531).

Под Мусићевим утицајем, мислим, и П. Сладојевић, а можда и зато што је сам дошао до таквог закључка (у Јужносл. филологу, књ. XXI, стр. 132 и 133), коштаговаше извршења радње везује за индикативну употребу аориста.

Мишљење Поспелова да је непосредна (индикативна) употреба времена у руском језику својствена разговорном, дијалогском и монолошком говору, а индиректна (релативна) — приповедачком још се може прихватити, јер он

чање“², да имамо разговора у приповедању и приповедања у разговору, што ће рећи да није лако утврдити докле иде разговор, а одакле почиње приповедање.

Већ смо константовали да везивање значења глагоских времена за доживљеност и недоживљеност радње, односно стања или особине, противуречи ономе што хоће њиме да се докаже. Оријентација према овим моментима у одређивању разлике између индикативне и релативне употребе још мање је прихватљива зато што ти momenti могу имати одлучујућу улогу само за употребу неких глаголских времена (аориста и имперфекта), док се категорије индикатива и релатива тичу глаголских времена као целине, мада се сва она не могу употребљавати и у једној и у другој категорији. Од овога је још важније то што се употребом једног претериталног времена (мислим на сва времена којима се означава прошлост), а не другог, за означавање нечега доживљеног постиже друкчији стилски ефекат, а ово значи да се у вези с тим може говорити о друкчијој стилској, а не и о друкчијој синтаксичкој вредности тих времена.

Очевидно није свакад, на први поглед, тако једноставно утврдити да ли је једно глаголско време употребљено индикативно или релативно, јер је временски моменат при употреби овог или оног глаголског облика често од споредног значаја. Тако је у случајевима свевременске употребе глаголских облика, какву имамо у пословицама, па затим у њиховој квалификативној употреби — свугде где се оно што се у реченици казује не пројидира ни на моменте говора, ни на ма који други тренутак, него се подједнако односи на било које време.

Када се уз то има на уму да је модална употреба глаголских времена врло широка, а и разнолика, као и то да све три синтаксичке категорије глаголских времена (индикатив, релатив и модус) нису међу собом строго разграничене, него у појединим употребама глаголских времена има елемената сваке од њих, — онда није неразумљиво што поједини синтаксичари траже нове и друге начине за одређивање значења времена у тим бројним и по много чему различним употребама њиховим. Али треба да постане јасно и то да уз правилно схваћен критеријум за

говори само да је својствена, али то, како смо рекли, не може бити основно мерило за утврђивање разлике између индикативне и релативне употребе глаголских времена.

² А. Белић, *О употреби времена у српскохрватском језику*. Јужносл. фил. VI, 105 и 115.

утврђивање разлике између две временске синтаксичке категорије и уз разграничење праве модалне од модално обојене временске употребе њихове није тешко утврдити синтаксички карактер употребе било кога глаголског облика. Међутим, даљом погрешном интерпретацијом, чак и добро схваћене, разлике између индикатива, релатива и модуса не може се изићи на прави пут, него се цело питање све више компликује и улази у замршени круг из кога, наравно, није могуће изаћи. Зато је још потребно тачно утврдити основна значења појединих глаголских времена, а не везивати их само за њихову индикативну употребу, као што се то чини у првоме реду с презентом, који вишеструка могућност његове употребе чини централним питањем целога овога сложеног проблема.

Као да се често губи из вида да презент није облик за означавање само радње која се врши у време када се о њој говори него, исто тако, и за означавање радње (стања или особине) везане за ма које време, која се врши у било коме времену, која је напоредна с било којим временом. А за одређивање којег се то времена тиче имамо разнолика језичка средства: неки други глаголски облик, какву напоредну радњу или — како обично кажемо — било какву временску одредбу или временску ситуацију¹. Па будући да је време вршења радње већ одређено (или се само подразумева) и да је, уз то, довољно само именувати ту радњу — саме облику у коме ће она бити употребљена, а то је у овом случају презент, остаје да каже једино оно што основа самога глагола значи, да каже име глаголске радње, о чему сам ја једанпут већ говорио пишући о напоредној употреби презента и инфинитива у сложеним предикатима и у облику футура српскохрватског језика². А шта је, уосталом, и логичније него да један глаголски облик, како ту скоро рече проф. А. Белић у разговору о овим питањима, означава вршење радње кад тај облик уз основу којом се казује једино вршење радње (какво стање или особина) има само знаке за лица (личне наставке).

У овоме својству презента, што се њиме казује вршење радње (стање или особина) која се у било које и било како одређено време врши, суштина је значења овога облика као глагол-

¹ О временској одређености радње изражене приповедачким презентом другим језичким средствима ван тога облика говорио сам у својој расправи *Пишање значења времена у релативној употреби њиховој*. (Јужносл. филолог, књ. XVII, 153/154).

² Наш језик, књ. V. н. с., 99 и 172.

ског времена за означавање напоредности и основа могућности за различне његове употребе. Ако се ово не губи из вида, јасно је да је употреба презента за казивање „садашње“ радње, тј. радње што се врши у време говорења о њој само један случај означавања напоредности¹, други је случај означавање прошлих радња, тзв. *presens historicum*, трећи радња које се врше у свако време (гномски презент) итд. А ко год ово има на уму тај нема потребе да овде меша стилске моменте са синтаксичким и тврди, рецимо, да се релативни презент за приповедање употребљава када је потребно прошле догађаје претстављати као да се врше пред очима слушалаца и читалаца или као да их говорник, односно писац сам очима гледа², а на другој страни само за индикативну употребу презента везивати означавање реалне стварности, како то чини Н. С. Поспелов. Као да реалну стварност означавају само индикативно употребљени глаголски облици, и као да реална стварност нису и прошли догађаји који се врло често износе облицима историског, дакле — *rag exelence* релативног презента.

Неким испитивачима значења глаголских времена извесну тешкоћу претставља и то што им није довољно јасно шта је то у ствари „моменат говора“ према коме се глаголским облицима у индикативној употреби одређује време вршења радње. Тако испитивачи³ на чије сам се схватање употребе аориста осврнуо

¹ А. Белић, О језичкој природи и језичком развиту, 358.

² Од наших граматичара Т. Маретић овим објашњава честу употребу приповедачког презента од имперфективних глагола у народној поезији (*ГрамаШика и СтилисШика* II издање, Загреб 1931, стр. 521/522). А и академик В. В. Виноградов за *praesens historicum* каже да он „служит для изабражения прошедших фактов как бы совершающимися в момент речи перед глазами слушателя или читателя“ (Русский язык. Москва 1947 Ленинград, стр. 573).

Др Август Мусић нешто друкчије мисли: „да је прадавну употребу презента за прошлост (исп. *Delbrück's Vergl. Synt.* II, стр. 261) народна песма употребила као техничко (стилистичко) средство, које значи, да пјевач прошле догађаје предочује тако живо као да их очима гледа“ (*Прилози науци о улоШреби времена*. Глас Српске академије наука XXI, стр. 114). — Из белешке коју Н. С. Поспелов даје под бр. 3 на стр. 224 већ наведеног Зборника видимо да и П. С. Кузњецов (до његова чланка, на жалост, нисмо могли доћи) сматра да историским презентом говорник, односно писац, ствари претставља као да се сам налази у времену на које се односи оно што излаже.

³ П. Сладојевић у расправи: *О значењу аориста у српскохрватском језику* каже: „Ово се наше мишљење заснива на томе што се аорист у синтаксичком индикативу употребљава и за казивање радња за које никако не можемо сматрати да припадају непосредној или блиској прошлости“ (Јужносл. филолог XXI, стр. 131). А то је мишљење први изнео А. Стојићевећ у својој овде већ цитираној расправи.

у својој расправи *Око значења аорисџа*, налазе да је индикативно употребљен овај облик и када се њиме означају радње које су се извршиле и знатно раније, а не непосредно пред моментом говорења. А Н. С. Поспелов на једном месту у белешци испод текста изрично каже да презент није могуће ограничити моментом говора, јер се он никада не задржава у тим границама¹ већ укључује у свој обим непосредно претходну прошлост, а захвата и најближу, па и даљу будућност. У својој расправи он чак врши даљу класификацију индикативног презента према томе да ли се њим износи радња која почиње у садашњости а врши се у ближој или даљој будућности; да ли се радња која је почела у прошлости а врши се у садашњости пројицира и на будућност, да ли се таква радња и завршава у садашњости или се чак и врши и извршава у прошлости, а само се од говорног лица узима као садашња². Ово је, међутим, филозофско третирање времена, а не лингвистичко, и зато ниуколико не може допринети расветљењу лингвистичке суштине проблема.

Одавно је не само запажено него је и истакнуто, то констатује и Поспелов³, а и ми смо то овде мало пре поновили, да се радња, стање или особина која се означава индикативним презентом не ограничава на један моменат, па ни само на моменте у којима се то констатује, него се обично из ранијег времена преко момената констатовања продужава и у времену које иза њих долази. Неки пут, како нам то Поспелов на примерима показује, та радња из прошлости само досеже до у садашњост, неки пут се продужава и на будућност. И да не говоримо о случајевима (мислим на примере о којима је сада реч) који могу бити и спорни да ли су то индикативни презенте, — од значаја је да ли се мисли на вршење радње (односно стања или особине) у времену које се узима као садашњост. А садашњост, права садашњост, у којој се врши радња индикативног презента, иако, за разлику од прошлости и будућности, није бескрајна, временски није тачно ограничена. Она се не поклапа ни са самим током радње чије се вршење означава индикативним презентом, већ као што почетак те радње може претходити времену које се у даној прилици узима као „садашњост“, тако исто почетак трајне „садашње“ радње може бити везан за један од момената и пре којих је та садашњост текла. Садашњост, дакле, лингвистичка

¹ Н. С. Поспелов, *Исследования* I. с., 208.

² *Ibid.*, стр. 215—219.

³ *Ibid.* стр. 215.

садашњост није тачно утврђен временски период, него она зависи од тога шта се за њу у сваком даном случају узима. Да она чак у току истог говора једног лица може бити различна, ја сам, мислим, показао у горе спомињаној расправи *Око значења аориста* дајући примере у којима је време ближе моментима говорења узимано као прошлост, а време удаљеније од тих момената као садашњост¹. Зато се израз „моменат говора“ може сматрати исправним само ако се он узима у значењу времена говорења, у коме се он очевидно и употребљава. Али допуштајући да се он може тумачити и да се, изгледа, тумачи буквално — као *један секунд* или блиско томе, као *врло крашак временски размак*, — сматрамо да је, место моменат говора, као термин, боље узимати *време говора* или, са извесних разлога, још најбоље — *временска ситуација говорења*.

Иако временски размак коме припада говор говорног лица није тачно утврђен, омеђен одређеним границама, он се не може сматрати неодређеним. А не само да садашњост, мислим граматичка садашњост, није неодређена, него је најчешће одређена, дакако у свести говорника, и прошлост, па и будућност, за које се везују радње о којима је реч. С овим такође још нису начисто неки испитивачи значења глаголских времена, а ово је врло значајан моменат за утврђивање разлике између индикативне и релативне употребе њихове. Значајан, мислим, због тога што је то управо онај тренутак, односно оно време, према коме се оријентишемо при временском одређивању радње која се глаголом казује. Ако је то (одређено време) време говорења говорног лица, према коме се утврђује садашњост, односно истовременост с њим, оно што му претходи или што иза њега долази — имамо индикативну употребу времена. Временски глаголски облик којим се означава оно што се у томе времену врши, што бива или што јест, то је индикативни презент; облик који означава да се нешто извршило, одн. десило у једном тренутку или се вршило (дешавало) до једног од тренутака времена говорења говорног лица јесте индикативно употребљен аорист; вршење или извршење радње, све једно је кад пре тога времена, означава се индикативним перфектом; а да ће се нешто вршити или извршити, и уопште да ће нешто бити, после времена говорења казује се футуром индикатива.

Одавна је познато да се вршење, одн. извршење радње (стање или особина) која се некоме (нечему) приписује не про-

¹ Наш језик, књ. VIII н. с. стр. 134.

јицира увек на време говорења, не одређује се временски према тренуцима када се говори, него врло често и према другом неком моменту. Често се, наиме, глаголским временима, и поменутих и другим некима, утврђује да ли је нешто истовремено, тј. да ли тече, односно да ли се извршава, у томе другоме времену, које није време говорења, или се вршило, односно извршило пре, или ће тек бити после тога времена. Познато је, такође, да то више није оно право него релативно временско одређивање онога што се казује односним глаголским облицима. А да би уопште могло бити временског одређивања, мора се мислити на један одређени тренутак, тј. одређени размак према коме се утврђује временски однос онога о чему се говори. Радње које се врше или извршују у томе временском размаку, које у њему теку или им време извршења, односно прекид вршења, пада у једном од тренутака тога времена, — дакако су везане за то, дакле, одређено време. Супротна тврђења неких синтаксичара који су се бавили значењем аориста и имперфекта у српскохрватском језику не могу се одржати¹.

А сви малопре наведени глаголски облици, да поновимо, оно што јесу то могу бити и у односу на неко друго време: презент може означити, па и означава, истовременост, напоредност и с неком другом радњом, у прошлости или будућности; аорист такође означава да се каква радња извршила у неком тренутку (односно да се вршила до једног тренутка) у прошлости (а не у времену говорења), и у тој је служби, тамо где се употребљава (као у српскохрватском језику), овај облик је много чешћи; перфектом се исто тако временски може одређивати и одређује да је нешто било пре, а футуrom да је било после неког тренутка ван времена говорења. Презент, аорист, перфекат и футур употребљавају се временски, значи, и релативно, а не само индикативно.

Глаголска времена пак којих се временско одређивање радње (стања или особине) врши само у односу на неко друго време (никада непосредно на време говорења), а то су у српскохрватском језику имперфекат и плусквамперфекат, уопште се не употребљавају индикативно, већ једино у релативу. А. Мусић сасвим с правом каже да је време вршења радње изречено имперфектом свагда одређено и да тај облик означава прошлу радњу било

¹ Свој суд о томе ја сам већ једанпут изнео (в. М. Стевановић, *Оно значења имперфекта*. Зборник филозофског факултета у Београду књ. IV — 2, у штампани) и нема потребе да га овде понављам.

трајну било ону која се у прошлости понавља¹. То се време за које је везана радња (стање или особина) у имперфекту одређује у првome реду неком другом прошлом радњом (стањем или особином) с којом је ова у имперфекту напоредна, што нарочито истичу многи познати лингвисти од којих сам неке навео у сад цитираној својој расправи *Око значења имперфекта*.

Ја сам и раније, говорећи о значењу и употреби овога облика, нарочито истакао да се осим напоредном радњом време онога што се казује имперфектом може означавати и било каквом другом временском одредбом или временском ситуацијом уопште².

За плусквамперфекат опет А. Мусић такође врло тачно истиче да се њим означава радња која се извршила (ми бисмо додали — или се вршила — М. С.) „прије оне прошлости што се има на уму“³. И проф. Белић констатује да се „плусквамперфекат увек употребљава према радњама у прошлости, па биле оне изражене у индикативу или релативу“⁴. Овде је од значаја то да у случају с употребом плусквамперфекта постоји један тренутак (односно временски размак) у прошлости према коме је радња што се овим обликом казује прошла, тј. да тренутак према коме се одређује вршење или извршење радње у плусквамперфекту није време говорења него неки тренутак, одн. временски размак, ван овога времена. Из тога се намећу два несумњиво тачна закључка: а) да се временски однос извршене (или вршене) радње у плусквамперфекту утврђује према једном ипак одређеном времену у прошлости, према оној, како је Мусић сасвим тачно назива, „прошлости што се има на уму“ и б) да је и плусквамперфекат време само синтаксичкога релатива. Ово и једно и друго потврђују употреба плусквамперфекта у српскохрватком језику, за коју ћемо навести примере:

То се било готово и заборавило док Друшко пронесе да је усред зиме изникао босиљак (Ст. М. Љубиша). — Кад се пробудих сунце беше далеко одскочило (Л. Лазаревић). — Некакав страх беше обузео попа да се једва држаше

¹ Ор. cit. Глас Српске академије наука СХХI, стр. 128 и СХХIII, стр. 78.

² *Значење имперфекта према употреби у језику П. П. Његоша*. Јужносл. филолог XX, стр. 66.

³ Др Август Мусић, *Прилози науци о употреби времена у српско-хрватском језику*. Глас Српске академије наука СХХIII, стр. 86/87.

⁴ *О употреби времена у српскохрватском језику*. Јужносл. филолог VI, стр. 126.

на ногама (Исти). — Лаза беше онесвеснуо од силног страха па не чу вику његову (Ј. Веселиновић). — *Беше* већ *ославило* пролеће (Исти). — Тај иначе, заборавих напоменути, *беше започео* говор противу владе (Р. Домановић). — Сकोчи Марко као помаман, преврте ђурак изврнувши га наопако (*био га је скинуо* због врућине) — Исти. — Лицем на Ђурђев дан густа магла *бјеше покрила* ломне Куче (С. Матавуљ). — *Изгубио бјеше* и ону механу где су ноћивали . . . и остаде сам (С. Сремац). — У разговору с Јабланом стиже Лујо кнежевој кући, гдје *се бијаше доста свијета искупило* (П. Кочић). — Немој човјече, отимам ја руку коју он *бјеше чврсто ухвашио* (Исти). — У најтежим часовима *била се зарекла* (И. Андрић). — Али фратри су већ *били навикли* на то (Исти). — Лице му је лако већ било преплануло од априлског сунца (Исти).

А не само да се вршење радње у плусквамперфекту означава као прошло према времену неке друге такође прошле радње, што се најчешће констатује граматичким дефиницијама овог претериталног времена, него време за које се плусквамперфекатска радња узима као прошла може бити означено и каквом прилошком одредбом, као у примеру: *Али су фраШри већ одавна били навикли*, у коме прилог *одавна* указује на време према коме се радња у плусквамперфекту показује као већ прошла (а када је пре тога прошла, то се ни овде ни у другим примерима с тим обликом не открива), или се може (то време, мислим) и подразумевати без икакве одредбе. Кад писац у једној формално независној реченици каже: *Лице му је већ било преплануло*, — он мисли на једно време у коме је оно што износи плусквамперфектом као процес било прошло; за њега је временска ситуација према којој плусквамперфекат означава прошлост свакако јасна, она је, дакле, и у таквим случајевима одређена. Што се ове две прошлости, од којих се једна, она прва, казује обликом радног придева глагола у плусквамперфекту, а друга имперфектом или перфектом глагола *биШу*¹, — каткад поклапају, то је друго питање, о коме овде нећемо говорити, већ ћемо се само осврнути на још један проблем који се тиче значења плусквамперфекта. Од овога ћемо само споменути да тога поклапања нема и да је време у прошлости према којему радња у плусквамперфекту претставља

¹ О двапут означеној прошлости онога што се износи плусквамперфектом говори Љуб. Стојановић у својој запаженој расправи: *О значењу и употреби глаголских времена у реченицама*. Јужносл. филолог II 3—4, стр. 193.

прошлост много одређеније у примерима овога облика с имперфектом помоћног глагола. А то је, када се зна да је имперфекат време за одређену а перфекат за неодређену прошлост, и сасвим разумљиво. Али о томе опширније на другоме месту.

Често су граматичари српскохрватског језика истицали да се плусквамперфекат не употребљава само за радњу која се извршила (или вршила) пре времена у односу на које се приказује као прошла него и за радњу која се вршила после тога времена, да, тј., плусквамперфекат од две прошле радње каткад означава и каснију у времену¹. Ја сматрам да се до таквог закључка дошло погрешном анализом примера типа:

Турци су се сваку ноћ кроз земљу прикучивали српским шанчевима и најпосле *су се* тако близу били *Прикучили* да су се батинама пустимичке могли тући. — Пуче пушка из горе зелене | Добро Муја *погодила бјеше*. — Уранила Косовка девојка... | Намјера је *намјерила била* и сл.

Зато што се у првом примеру износи прво радња која је несумљиво претходила оној што се казује обликом плусквамперфекта и можда због тога што се у њему каже *најпосле су се били Прикучили*, интерпретатори су закључили да је ова радња била последња. Она доиста то и јесте према оној претходној, али није и према констатацији која се износи у последњој реченици — *да су се батинама могли Шући*. Приповедач је мислио на време *кад су се могли Шући* и свакако је према њему употребио плусквамперфекат у реченици која у ствари казује услов те могућности. Значи да је радња у реченици с плусквамперфектом и овде претходила другој прошлој радњи, и то је у њој условило употребу овога облика. Ни стихови:

Пуче пушка из зелена луга,
Добро Муја *погодила бјеше*,

— не морају се тумачити како су досад тумачени: да је у њима плусквамперфекат употребљен за другу по реду од две сукцесивне радње. Певач је ту, по нашем схватању, хтео рећи као да је видео шта је било после пуцња пушке, па тек у време када

¹ Ово је мишљење, колико нам је познато, први изнео Љ. Стојановић у сад наведеној расправи *О значењу и употреби глаголских облика* (I. с., 194). Др. Т. Маретић у првом издању своје велике *Грамашке и Шилишке* од 1899 за оваке примере каже само да се у њима плусквамперфект употребљава место перфекта, а већ у II-ом издању, од 1931 г., усвојио је Стојановићево мишљење, које су прихватили и готово сви остали каснији граматичари српскохрватског језика.

је то видео узвикује — Муја *бјеше* (већ пре тога) пушка *погодила*. Исто тако ни при анализи других наведених и сл. примера не треба губити из вида оно што смо мало пре рекли, а наиме да не мора бити изречена друга радња према којој ће се радња у плусквамперфекту одређивати, него се то одређивање врши и према временској ситуацији коју говорник (приповедач) има само на уму, а коју свакад не изриче.

Као глаголско време које се употребљава скоро у свим словенским језицима, па и у српскохрватском, узима се и футур II, футур егзактни (код нас предбудуће време). Али му сви не дају овај назив. Од граматичара српскохрватског језика Т. Маретић га назива II-им перфектом. И макар да ми сматрамо онај први назив оправданијим, признајемо да, када је реч о временском односу њим казане радње према ономе што се казује реченицом с којом овај облик стоји у вези (а он се ван те везе готово и не употребљава), он обично претставља прошло време (релативно, дакако), тј. означава радњу која претходи ономе према чему се време те радње одређује, мада може означавати и истовремену радњу¹. И то без обзира на чињеницу да ли се време њеног вршења (мислим време вршења радње у томе облику) утврђује у односу на будућност, што најчешће бива (И што се Светић више *буде врцао* и *копрцао*, он ће се све више заплитати као пиле у кучине. В. Караџић. — Чим *будем сазнао*, обавестићу вас. — Ако и даље *буду падале* овакве кише, сви ће усеви пропасти), или пак у односу на неки тренутак у прошлости или садашњости (Па му каже да напише шта ће му се чинити ако и он за тај посао *буде знао*. — Бојим се за вас да се не *будем* узалуд *шрудио*). И пре би, по нашем мишљењу, из овога разлога оправдан био Маретићев назив него зато што Маретић на цитираном месту каже да овај облик значи исто што и I-ви перфекат. Јер суштина његова значења није у ономе у чему је суштина значења перфекта, и поред тога што би се у гдекојем од Маретићевих примера сасвим лепо могао употребити перфекат. Маретић је

¹ Исп. констатацију дра А. Мусића према којој: „може композиција“ (он га, како видимо, не сматра гласоским обликом већ композицијом — М. С.) похвално *будем*“ имати два значења; она може значити: 1) да је у вријеме које се фиксира перфективним презентом у „будем“ готова радња која се врши прије тога времена или 2) да је у вријеме које се фиксира перфективним презентом „будем“ готова радња која се у само то вријеме врши“ (*Кондиционал у хрватском језику*. Рад Југословенске академије знаности и умјетности СХХVII, стр. 167/168. А в. и оно што о томе каже Т. Маретић у својој великој Граматици, стр. 542 и 543).

ипак своју констатацију пропратио једним за схватање временског момента, па и саме суштине значења овога облика, значајним додатком — да се он употребљава само у зависним реченицама, што јасно говори да се овај облик само релативно употребљава. У то не може бити никакве сумње. Нас, међутим, овде више интересује питање да ли се облик сложен од презента глагола *биши* и радног придева уопште употребљава временски, или само модално.

Све зависне реченице у којима се тај облик употребљава за нас су углавном кондиционалне. А то значи да је ова композиција (овде узимамо Мусићев термин) модална. Она је то не само у зависним него и у самосталним реченицама, уколико се у њима употребљава. А да се и о употреби овога облика и у самосталним, бар упитно-одричним, реченицама може говорити, то нам потврђује Маретићев пример: *Да не буде куда у Шекао с оним новцима?* каквих несумњиво има и у разговорном и у књижевном језику српскохрватском. Иако се баш у овоме и у другим оваквим примерима с потпуно истим значењем може употребити перфекат, тј. Маретићев I-ви перфекат (*Да не буде куда у Шекао?* = *Да није куда утекао?* — *Да не будеш то заборавио код куће?* = *Да ниси то заборавио код куће?*), то још не значи да футур II није модално употребљен и у овим реченицама, у којима се не говори о једној прошлој радњи као реализованој, него се само износи претпоставка као могућност да је та радња извршена, односно вршена у прошлости. А сумња се једнако износи и обликом правог перфекта када се у таквим реченицама употреби, па се и он такође у тим случајевима модално употребљава.

Једино се облик од презента глагола *биши* и трпног глаголског придева, овај облик, дакле, с трпним (а не радним) глаголским придевом употребљава за казивање радња које су се у одређено време у прошлости несумњиво извршиле, он се, тј., једино овакав употребљава не у модалној већ у временско-релативној служби (Тада и Јаков *буде позван* у Београд, али он не хтеде доћи. — А кад им *буде прочитана* наредба за отступање, они се сви сневеселише. — Када он *буде пошављен* за старешину, прилике се брзо изменише на боље; а кад наскоро опет *буде враћен* ранији жупан, све пође по старом). И оваква би његова употреба, пре свега другог, оправдавала да му се, како то чини Маретић, као облику који означава и релативну и апсолутну прошлост, то и у називу значи. Али та околност не оправдава да облик састављен од презента глагола *биши* и глаголског придева убрајамо

у времена а не у начине, јер се и облици правих глаголских начина, императив и потенцијал, употребљавају и за казивање прошлих радња. С друге стране, када је реч о футуру егзактном, у првоне се реду мисли на облик с радним глаголским придевом. Такав се овај облик, међутим, у савременом српскохрватском језику, како смо већ рекли, никад не употребљава за казивање реализованих радња. А то је, по нашем мишљењу, модална служба не само овога него и свих осталих глаголских облика.

Одређеније да кажемо: у категорију модуса не треба убрајати употребу глаголских облика за означавање некаквог душевног расположења говорног лица према вези двају појмова у реченици, ма с коликом се субјективном обојеношћу та веза износила и ма којим се глаголским обликом она казивала. Модалне су само нереализоване радње које се према ставу говорног лица сматрају као могуће, као вероватне, као неминовне и сигурне чак, које се од њега претпостављају као такве, које су, као могуће, концесија вршењу друге радње или је условљавају, које се само желе или намеравају вршити, итд.

Посебно радња у облику о коме сада говоримо пре свега је услов за оно што се износи у реченици од које зависи. Тај облик је, дакле, према служби својој у новијем српскохрватском језику условни начин (кондиционал) у свим зависним реченицама. А и у самосталним реченицама, када се у њима употребљава, то је опет модус, сада за сумњу, односно претпоставку. О индикативности овога се, дакле, не може говорити.

И уопште нереализоване радње (сем оних што се узимају да ће се у односу на време говорења реализовати, тј. вршити или извршити после тога времена), које су само у ставу говорног лица, не могу бити индикативне. Граница је између индикатива и модуса, било којег, према томе, сасвим јасна. И примедба Н. С. Поспелова, по којој Белићево одвајање императива од индикатива сужава појам овога последњег¹, ни у коме погледу не може бити оправдана, јер радња у императиву (не мислим на облик његов у служби приповедачког презента, где има временски а не модални карактер) у време њеног изрицања није реализована, и изриче се као жеља (односно заповест) лица које говори.

Овим, наравно, не мислимо рећи да и модално употребљене радње немају своје време. Код сваког модуса, па и код императива, шта више, имамо два времена и то време става говорног

¹ Н. С. Поспелов, 1. с., 211.

лица (односно става субјекта главне реченице од које зависи декларативна реченица с неким модално употребљеним обликом), који обично и управља употребом овог или оног облика, и време вршења саме радње (ако до њега дође), које увек, према времену говорења о радњи, иде у будућност¹.

Мало пре смо рекли да субјективни став према вршењу реализованих радња — дакле, ни стање или расположење говорног лица изазвано тим радњама, макар колико се оно осећало у тону с којим се саме радње казују, облике којима се изражавају не чине модалним. Зато се не може прихватити мишљење да имамо „модалну транспозицију“ у примерима какви су: *Дошао Милош! Дакле, умро Шшипкаловић, Дошли свашови*² и сл., и поред тога што очевидно облик крњег перфекта врло често има модалан карактер (употребљава се у оптативној, одн. императивној, кондиционалној, концесивној и сл. службама³). Стање афекта (изненађење, дивљење, радост и др.) изазвано оним што се горњим реченицама с крњим перфектом, без помоћног глагола, констатује — условљава елиптично изражавање. Зато ја мислим, у њима не морамо тражити објашњења ни модалној ни релативној употреби (у којој је овај облик иначе несразмерно чешћи) јер се њима обично саопштава (или констатује само) о нечему што се недавно десило⁴. А и сасвим је разумљиво да оно што је било скоро доводи у стање афекта (наравно уколико је по природи својој такво), при коме се у говору праве различне елипсе, у које ми убрајамо и горње, по нашем схватању, индикативне реченице с крњим перфектом.

А и у мирном саопштавању о нечему што је скоро било употребиће се каткад крњи перфекат. Ми за такву употребу, истина, нисмо нашли примера код неког писца (што не значи да их тамо и нема), али за њу имамо потврда из говорног језика. Такве примере наводи А. Пецо (асистент Семинара за јужнословенске језике и општу лингвистику) у своме опису говора источне Херцеговине (који још није објављен) уз коментар да једно лице речима: „*Дошли неки из Одбора да те шраже*“ обавештава друго о нечему што се врло скоро десило, како видимо, обликом про-

¹ А. Белић, *О језичкој Природи и језичком развистку*, стр. 392.

² И. Грицкат, *О Перфекту без Помоћног глагола у српскохрватском језику*. Београд 1954, стр. 10;

³ *Ibid.*, стр. 145—153.

⁴ О временској блискости онога што се оваквим реченицама с крњим перфектом износи говори Ј. Вуковић у својој монографији *Говор Пиве и Дробњака*. Јужнословенски филолог XVII, стр. 91—96.

шлог времена без помоћног глагола (*су*), који је иначе граматичка ознака везе онога што је било са моментом саопштавања. Али је у оваквим случајевима и без спољне ознаке, та веза у свести присутна, што значи да и ту имамо индикативну, а не какву другу употребу овога облика.

Истина, и у *Дошли неки* (из одбора да те траже) имамо готовост извршења радње; *Дошли неки* = *Неки су Шу*. Али се та готовост потпуно поклапа с моментом у коме се говори о извршењу радње. И баш зато што та готовост којој је непосредно претходило извршење радње није неки други него управо моменат констатовања, ми ту и налазимо индикатив. Уосталом, готовост извршене радње казује се, то је одавно познато, и обликом пуног перфекта, с помоћним глаголом. Као *дошли (неки)*, ту готовост исто тако означава и перфекат у облику *дошли су (неки)*. А кад нико не би могао ни помислити да у: *Дошли су неки из одбора...* имамо икакву другу сем индикативну употребу, не знам зашто бисмо нешто друго тражили у облику без помоћног глагола, који у свему значи исто што и пуни облик перфекта.

Међутим, како крњи перфекат обично и најчешће означава готовост радње у неком другоме, мање више одређеном тренутку ван времена говорења, а, дакако, иза извршења саме радње, он је претежно облик синтаксичкога релатива, и врло подесан за приповедање. То нам сведочи велики број примера типа:

Дођем соври што је под кленом, а оно *засели* први људи (Ј. Веселиновић). — Он *сио* више огњишта па плаче (П. Кочић). — Дрва *опустила* лишће и изгледају као у врућници (Л. Лазаревић). — Свака шамију *забацила, разузурила се* без бошче, у устима држи зрно грожђа и сише га (Б. Станковић). — На вијеке, Ви? *Тейала* Мара гледајући у земљу (А. Шеноа). — Заклопише чавлима лијес..., а ја се *нашао* го и дрхтав на прагу звезданог каоса (И. Војновић), —

— које је И. Грицкат дала у своје мало пре наведеном раду¹, као и бројни други примери који се на сваком кораку срећу код српских и хрватских класичних писаца, па и код савремених. И ако се не може говорити о само релативској употреби крњега перфекта, која му је скоро искључиво приписивана, сигурно се може тврдити да је таква његова употреба у српскохрватском језику претежна².

¹ Оп. cit., стр. 19—78.

² И посебно је потребно нагласити да оно што овде о облику перфекта говоримо тиче се само српскохрватског језика.

Насупрот овоме, пуни перфекат, с облицима помоћног глагола *јесам*, у самосталним се реченицама употребљава углавном у индикативу, иако је, дакако, и релативска употреба његова честа, не само у зависним већ и у напоредним реченицама, а могућа је и у посве самосталним.

Како се у дефиницијама о значењу перфекта, мислим — оним најраспрострањенијим, говори, — то је облик којим се констатује радња која је прошла било када пре времена говорења, а њено време ничим ближе није одређено¹ (по моме је мишљењу боље рећи — не мора бити одређено), што према нашем тумачењу значи да нема посредне одредбе (тј. да се она не износи) између вршене, односно извршене прошле радње и констатовања њенога вршења (или извршења) у време говорења. И у томе је случају оно увек глаголско време синтаксичког индикатива. Оно је то и без обзира на чињеницу да ли је неком временском одредбом означено када је та радња била у прошлости. Једино радња (стање, особина) таквом одредбом не сме бити означена као прошла у односу на неко друго време. Зато што се у њима прошле радње не износе као такве, за нас су индикативни перфекти у случајевима као што су:

Дуго је тако *штајао* не мичући се (Л. Лазаревић 88)².—
Видео сам на прозору бледо лице моје матере (Исто, 86).—
 — Чудно *сам* нешто и мрачно *мислио* (Исто, 84).— Нас је децу, као и мајку, *волео*, али нас је држао *цресшрого* (Исто, 72).— Али она *није хтела* да се окрене — *шрчала је* према катуну, а вода из штругље *прскала је* за њом (М. Лалић, 16)³.—
 У шуми *смо сјели* да одахнемо (Исто, 16).— *Окрнули смо се* да пођемо (Исто, 17).

Међутим, у примерима:

Некад, причала ми је мати, *био је* он сасвим други човек (Л. Лазаревић, 75).— Наћох све онако како *сам оста-вио* (Исто, 85).— Не знам колико *сам* тако *спавао* кад осетих мокро на челу (Исто, 87).— Гледам катун, *пустили су* телад, троје или четворо њих да обигравају око колибе (М. Лалић, 18).— Уображавао сам због нечега да је Видра *погинула*, а ето није (Исто, 18).— Остало јој је криво на мене што *сам*

¹ Види код А. Мусића, *Прилози науци о временима*. Глас Српске академије наука СХХIII, 79 и 80.

² Л. Лазаревић, *Целокупна дела*. Библиотека Српски писци, Београд 1929.

³ М. Лалић, *Лелејска гора*, Београд 1957.

је *ошавио* у запаљеном Београду (Исто, 18).— Крај Гривића гумна стоји нечије жито у крстинама. Глад је *прошла*, иначе га не би тако остављали, —

— истакнутим облицима перфекта казују се радње које су прошле не само за време када се о њима говори него и за неко такође прошло време означено каквом другом радњом или на било који начин друкчије. Овим се и оваквим облицима перфекта заправо констатује да су њиме казане радње прошле не према времену у коме се о њима говори, не бар непосредно, него посредно према њему, а непосредно према некој такође прошлој радњи, односно према неком другом времену (Мати је у прошлости причала да је он пре тога *био* други човек — у првом; а Видри је остало, значи некад раније, криво што ју је онај ко о томе говори пре тога *ошавио* у Београду — у претпоследњем примеру). Они не означавају праву него релативну прошлост, употребљени су, дакле, у синтаксичком релативу.

Што је релативна употреба перфекта у руском језику, рецимо, знатно шира како се јасно види и из излагања Н. С. Поспелова (в. његову више пута овде цитирану расправу на стр. 213 и 214 Зборника у коме је објављена), — то је сасвим разумљиво када се зна да је у руском перфскат једино претеритално време, па се као такав употребљава и у аориској и у имперфекатској служби, једном речју, у служби свих претериталних времена. У схватању разлике између индикативне и релативне употребе перфекта ми се с Поспеловим принципски слажемо уколико он под „отрыв[ом] временного значения от непосредственного отражения реальной действительности“ (в. на горе цитираном месту) подразумева посредно, тј. преко неког другог момента, одражавање (ми сматрамо да је срећније рећи — означавање) такође реалне стварности.

Посебно смо се и накнадно нешто више задржали на значењу перфекта зато што код нас досад није довољно јасно било дато мерило за утврђивање одређене границе између индикативне и релативне употребе овог облика. А давање нове интерпретације значења плусквамперфекта и футура II-ог захтевало је да овде више говоримо и о тим облицима. Што се пак осталих облика тиче, сматрали смо да је њихова употреба довољно позната и да зато уз теориско излагање о њихову значењу није било потребно наводити примере.

Остало нам је да још нешто кажемо о гномској и квалификативној употреби глаголских облика који се у тој служби срећу

— о презенту (гномском и квалификативном), о футуру (и гномском и квалификативном) и о аористу (гномском). А да је карактер употребе времена овде доста сложен, доказ нам је и чињеница што се синтаксичари када говоре о гномској и квалификативној употреби времена у многоме разилазе. Н. С. Поспелов¹ ту употребу сматра индикативном. Према Љ. Андрејчину² итеративни презент (а такав је овај облик у обема тим службама) садржи у себи елементе и једне и друге временске категорије. Проф А. Белић³, међутим, и гномску и квалификативну употребу сматра углавном употребом синтаксичког релатива. Али се из његова излагања тамо где о њима говори може закључити да ни елементи индикатива овде нису сасвим отсутни. А занимљиво је и карактеристично, у исто време, да ово ни за Поспелова није чист индикатив, већ индикатив с модалним нијансама.

Занимљиво је, кажем, зато што доиста субјективни карактер није могуће искључити из гномске, а не свакад ни из квалификативне, квалификативне мислим у ужем смислу (а и гноме су увек квалификације), употребе глаголских времена. То су, пре свега, већином апстрактне радње, односно стања. Када се презентом констатује да неко нешто зна или уме радити, када се каже, рецимо, *Он свира* — то не значи да конкретно тада свира, или када се рекне да неко има навику, односно обичај да нешто врши, као у примеру: *Он рано усџаје* — никако не значи да ово конкретно чини онда када се то констатује. А што је још важније, у свакој квалификацији има врло много субјективног момента; поједине гноме, поготову, не важе за сваку прилику, сваку етику и свако уверење. По етици потурчењака Скендер-аге (личност из Његошева Горског вијенца) *Мањи пошок у већи увире | Код увора своје име губи*. Али је етика црногорских главара, који се не дају тиме убедити у излишност борбе противу Турака, сасвим друкчија. Према убеђењу Селима везира, опет узимамо пример из Горског вијенца, *Јаки зуби и шврд орах сло ме*, а за Владиду Данила „*Тврд је орах воћка чудноваша*“, па зато и каже: „*Не сло ми га а зубе поло ми*“. И с правом се поставља питање да ли је оно што се гномама казује, само остварљиво, вероватно остварљиво или се апсолутно и остварује. Да ли је у примени на сваког поводом кога се каже, рецимо, *Брада нарасла а памеш*

¹ Н. С. Поспелов, Ор. cit. 222/23.

² Д-р Њ. Д. Андрејчинъ, *Основна българска граматика*. Софија 1942, стр. 218.

³ А. Белић, *О језичкој Природи и језичком развишћу*, стр. 384—388.

не донела — ова оцена апсолутна или само субјективна, и да ли је за сваког апсолутна истина да *Мањи Ђошок у већи увире*. По нашем су мишљењу оцене у свим овим и у много сличних случајева, субјективне. *Јаки зуби и Шврд орах сломе* у ствари значи само — *могу сломиШи*, дакако по мишљењу онога што то каже. Овај гномски презент значи исто што и један модални израз (*сломе* је овде = *могу сломиШи*). Његова је вредност, према томе, несумњиво модална. У већ цитираноме одговору Владичину на ову гному, према коме ће се зуби поломити, а тврд се орах неће сломити, износи се његово уверење у оно што каже (а што није за свакога несумњиво, него је за Селима везира, коме тиме одговара, несумњиво — оно што је управо супротно овоме). И ту, дакле, имамо јасно субјективан став говорног лица. Ипак се, и поред тога, квалификације које се дају и у гномској и у уже квалификативној употреби глаголских времена, износе у примени на одређене прилике и у одређено време, и када је то време говорења, глаголска времена се, уколико су употребљена за одговарајућу временску ситуацију, осећају као индикативна. Овамо иду они „случајеви употребе... неостварене глаголске радње, са пуним временским значењем глаголског облика“, о којима говори А. Белић у својој књизи О језичкој природи (стр. 384/5). И због тога Љ. Андрејчин сматра да такво садашње време у себи садржи и елементе релативног и елементе индикативног (он каже — реалног) презента, јер „отъ една страна, не означавајки нѣкакво конкретно действие въ момента на говоренето, то има относителенъ характеръ; от друга страна... продължава да се развива или да е валидна въ момента на говоренето“ (на означеном месту).

Али и насупрот томе што се, рецимо, квалификативним презентом у примеру:

Како ко отвори врата, она *скаче* као помамна, ноћу у постељи *плаче* и *спомиње* Рајка и Станишу,

— у Матавуљевој приповеци (одакле је ова реченица узета) казује какво је стање једне личности баш у време када се ово говори, није тешко утврдити да се радње (поступци) тога лица из којих се изводи закључак о његовом стању не врше у време говорења, него то лице *скаче* када ко отвори врата (а не „сада“), и када је ноћ (а не када се говори) у постељи *плаче* и *спомиње* Рајка и Станишу. Очигледно је, дакле, да оваква квалификативна употреба није индикативна, већ релативна. А. Белић ово јасно показује анализом квалификативне и гномске употребе презента; објашњавајући примере као што су: *Он се мало замисли, засѣпане, ђа ђрасне*

(стр. 386) и *Не пада снег да Помори свет него да свака зверка свој траг покаже* (388), он утврђује да тај о коме се говори има обичај да се „често“ (а не у време када се говори), „увек“ *замисли, засШане*, па *Прасне* и да „никада“ не *пада снег да Помори свет, него да „увек“ свака зверка свој траг покаже*. А и из саме чињенице што су — то Белић такође истиче — и *praesens consuetudinis* и гномски презент подједнако обични и од имперфективних и од перфективних глагола — што је подједнако обично: *Он сваки час усШане и седне* и *Он сваки час усШаје и седа*, *Зрела крушка сама падне* и *Зрела крушка сама пада*, — најнедвосмисленије говори да су глаголски облици овде у релативној употреби. Свакоме је познато — свакако и синтаксичарима који гномску употребу презента сматрају индикативном — да се презент вршених глагола у индикативу никада не употребљава.

Давно је запажено да се бројни елементи који улазе у састав глаголских значења, по речима проф. А. Белића, међусобно укрштају и да их је баш зато често „немогуће свести на појединачни удео сваког од њих“ (О језичкој природи..., стр. 355). Очевидно није могуће ни квалификативну, поготову гномску употребу глаголских времена везати за искључиво једну синтаксичку категорију (за индикатив, релатив или модус) кад „у њој има помало од свега што је овде поменуто“ (Белић, *op. cit.*, 358). Синтаксичаре који се овим проблемом баве ова чињеница обавезује да је стално држе на уму. Она им чак налаже да о овим значењима посебно говоре. Али то никако не може бити разлог да се квалификативној и гномској употреби глаголских времена пориче њихов основни — релативни карактер. Још мање се због овога може сумњати у вредност класификовања употребе глаголских времена према томе да ли се њима означава време (право или релативно) вршења реализованих или изражава лични став према још нереализованим радњама.

М. Стевановић

Способ определения значений глагольных времен

Резюме

Автор считает, что для правильного понимания разнородности употребления глагольных времен необходимо принимать во внимание одновременно реализованность и нереализованность действия, момент действия, по отношению к которому определяется время реализованного действия, и основное значение каждого глагольного времени в отдельности. Он думает, что проф. А. Белич яснее всех охарактеризовал синтаксическое различие между прямым и относительным употреблениями времени именно потому, что он исходным пунктом, по отношению к которому определяется время действия, взял, с одной стороны, момент речи, в каком случае это прямое временное, индикативное его употребление, а с другой — любое другое время, когда времена глагола употребляются в относительном индикативе, т. е. в релятиве.

Дальше автор доказывает, что нельзя утверждать различия между синтаксическими категориями на основании того, происходило ли или не происходило высказанное в предложении перед глазами говорящего, как это считали некоторые грамматикки (Стоичевич и др.). В связи с этим отдельные времена имеют только стилистическое преимущество друг перед другом.

Автор также доказывает, что продолжительность промежутка, разделяющего прошлое действие от времени речи, а также и продолжительность процесса действия (что многие грамматикки выдвигали как решающий момент по отношению к некоторым случаям), не обуславливает употребление одного претеритального времени, а не другого. По его мнению, в противоположность тому, что доказывает русский ученый Н. С. Пospelов, с реальной действительностью не связано только прямое употребление, но и относительное.

Для автора этой статьи, например, события, происходившие в прошлом и выражающиеся релятивным (историческим) настоящим ни в какой мере не являются менее реальной действительностью,

чем прошлые события, выражающиеся прямым (индикативным) прошедшим временем. Также нельзя считать более реальной действительностью действия, которые будут происходить в будущем и которые выражаются индикативным будущим временем, чем действия, совершившиеся в прошлом и выражающиеся той же формой, конечно употребленной в относительном значении. В связи с этим он отрицает обоснованность мнения Поспелова, что временное определение действия по отношению ко времени речи говорящего является в какой бы то ни было мере идеалистическим.

Принимая во внимание уже изложенный критерий (временное определение действия по отношению к моменту речи или по отношению к какому-нибудь другому времени) автор устанавливает, какие временные формы глагола употребляются и в синтаксическом индикативе и в синтаксическом релятиве, а какие только в последнем. Кроме того, автор указывает на различие между субъективной окраской реализованной связи подлежащего и сказуемого и той, которая возможна, но еще не реализована, а выражается как личное отношение говорящего, и только она, по мнению автора, является модальной. На основании этого автор думает, что употребление т. н. *futurum exactum* в сербохорватском языке является исключительно модальным и, следовательно, такое употребление упомянутой формы в этом языке автор не считает глагольным временем, а модусом.